

דוידה מנו

מהומות בפיטליאנו, 1799. התנגדות עממית ואלימות אנטי-יהודית

תקציר

מחקר זה הינו ניתוח מיקרו-היסטורי של מהומות שנת 1799 בפיטליאנו, עיירה כפרית בגבולה הדרומי של הדוכסות הגדולה של טוסקאנה עם מדינת האפיפיור, ומשכנה של קהילה יהודית. המחקר עושה שימוש בשחזורם של אירועים מקומיים כדי לבחון הן את היחסים בין יהודים לבין נוצרים, והן את נסיבות התעוררותה של אלימות אנטי-יהודית. לפיטליאנו שמור מקום מיוחד בהיסטוריה של שנת 1799 המהפכנית באיטליה, בשל המאפיינים החברתיים והתרבותיים הייחודיים שלו, אשר תוארו בהיסטוריוגרפיה המודרנית כאי של דו קיום יהודי-נוצרי שלי. המחקר הנוכחי בוחן את מהימנותו של הדימוי הזה באמצעות מקורות שלא נחשפו עד כה. בפיטליאנו שמורים אוספי ארכיון יוצאי דופן של תיעוד משפטי ומשטרתי, שאין דומה לו בחלקים אחרים של טוסקאנה. בנוסף למחקר הארכיוני בפיטליאנו, נערך מחקר גם בארכיונים של גרוסטו, סיינה, פירנצה, רומא וירושלים.

האירועים שהתרחשו בפיטליאנו בשנת 1799 קשורים בהתפתחויות פוליטיות רחבות יותר, שנבעו מהשלכותיה של המהפכה הצרפתית על חצי האי האיטלקי. "התקופה המהפכנית" (1796-1799) באיטליה טבועה בחותם תוצאותיה של מלחמה בקנה מידה רחב שהתנהלה בין הצבא הצרפתי המהפכני לבין הקואליציות האנטי-צרפתיות. הייחוד שבפיטליאנו בהקשר הזה היא שבפרק זמן קצר ביותר (בין ה-16 ביוני וה-7 ביולי) התרחשו בו שתי מהומות עממיות גדולות, שנבדלו זו מזו במקורן, במניעיהן ובמהלכן. במבט ראשון נתפסו שני האירועים הללו כמנוגדים זה לזה, מאחר שמערכת היחסים היהודית-נוצרית שבאה לידי ביטוי בכל אחד מהם הייתה שונה באופן מהותי: במקרה הראשון הייתה זו מהומה אלימה, שנבראה בצלמן של הרדיפות האנטי-יהודיות, ובמקרה השני הייתה זו מהומה הגנתית, המבוססת על אינטרס הדדי.

המהומה הראשונה, המכונה בפי מקורות מקומיים "המהפכה", התנהלה לפי התבנית של ה"Viva Maria", אותו "צבא קדוש" אנטי-צרפתי שעשה שימוש בלהט דתי ובהתנגדות פוליטית כדי להצית שורה של מרידות ברחבי טוסקאנה. בפיטליאנו, גרמה קבוצה של גברים צעירים למהומה עממית כאשר גדעה את "עץ החירות"

הרפובליקאי. לאחר מכן בזזו המתפרעים בתי יהודים, ועצרו שלושים ושניים חשודים כ"יעקובינים", ביניהם ששה עשר יהודים. אחד מהיהודים שנעצרו, אברמו קמרינו, מת מן הפצעים שנגרמו לו בתקופת מאסרו. שלושה שבועות מאוחר יותר פרצה המהומה השנייה, המכונה בפי המקורות המקומיים "הטבח של האורביטאני" על-ידי קבוצת מורדים מאורביטו (עיירה רומאית שהייתה מזוהה עם תנועת "Viva Maria"). הפולשים איימו על יהודים ונוצרים בני המקום ופגעו בהם. בעקבות כך פשטה בהלה בקרב אוכלוסיית פיטליאנו, שקמה להגן על עצמה כנגד מה שתפסה כקשר לתפיסת השלטון בעיירה. כתוצאה מכך פרצה מהומה גדולה, וארבעה מן הפרעים מאורביטו נהרגו.

המחקר הנוכחי הינו ניתוח ביקורתי של הנסיבות שהובילו לפריצתן של שתי המהומות העיקריות הללו, והוא מבקש להסביר את הקשר ביניהן. סדרת אירועים שלא היו מוכרים עד כה נחשפה, באמצעות בחינה מדוקדקת, ושולבה בתהליך השחזור ההיסטורי. כתוצאה מכך התגלתה, בכל מורכבותה וגווניה, תקופה ממושכת וסוערת של מהומות בשם הריבונות הפוליטית והפטרונות הכלכלית. הגילוי סייע להגדיר מחדש את המסגרת הקונספטואלית המשותפת לשתי התפרצויות אלימות אלה. הניתוח החדש של שנת 1799 בפיטליאנו מוביל לפרשנות שונה ליחסים היהודיים-נוצריים בעיירה.

מלבד שחזור ההתנגדות העממית במהלך שנת 1799, תרומותיו העיקריות של המחקר הן הצבת התנהלות המורדים בהקשר המציאות של שנת 1799, וההבחנה בין הקבוצות השונות המרכיבות את הרקע חברתי. בנוסף, המחקר קושר בין העימותים המקומיים לבין תהליכים פוליטיים רחבים יותר בדוכסות הגדולה של טוסקאנה, לפני אירועי שנת 1799 ולאחריהם. למיקום הגיאוגרפי של פיטליאנו, בסמוך לרפובליקה הרומית (1798-1799) הייתה חשיבות מכרעת, מכיוון שסייע הן להפצת חדשות פוליטיות והן להתפשטותם של פחדים בתוך טוסקאנה.

לפי העולה ממקורותינו, נותרה אלימות אנטי-יהודית בגדר אפשרות לגיטימית בעבור האוכלוסייה הקתולית לכל אורך המאה השמונה המאוחרת (1765-1799). שנת 1799 לא היוותה נקודת מפנה בעולמה התרבותי של החברה הנוצרית השלטת ובהתנהגות רודפיהם של היהודים. האלימות האנטי-יהודית הייתה תכופה והשפיעה עמוקות על מאפייניו של דו-הקיום היהודי-נוצרי. למעשה המחקר מוכיח ששתי המהומות משקפות תפיסות מקבילות של מערכת היחסים היהודית-נוצרית ומאשרות את מנגנון השליטה/תלות. משתי המהומות עולים ייצוגים דומים של הרוב הנוצרי (המוכרז כהגמוני) ושל המיעוט היהודי (שאינו נתפס אלא כמשאב כלכלי בעבור החברה השלטת, ובשעת הצורך גם כמטרה לנקמה חברתית).

במקרה של המהומה המכונה "המהפכה", התבצעה השליטה באמצעות ענישה מוסרית (בעיקר כנגד הסוחרים היהודים), כולל פעולות של השפלה חברתית (כליאה), הרעה כלכלית (בזיזה של רכוש פרטי) ואליומות גופנית (בעלת תוצאות קטלניות). האלימות האנטי-יהודית המסורתית, הניזונה משנאה דתית ומקנאה חברתית, חברה לאנטי-יעקוביניות הפוליטית. לעומת זאת, במקרה של "הטבח של האורבייטאני", מערך השליטה/תלות זכה לאישור באמצעות ההגנה הנוצרית על היהודים. הכוח הכלכלי של היהודים נתפס כאן כגורם שלחברה השלטת, המעמידה פנים כאילו היא שולטת בו, יש בו עניין מהותי. אם כך, נעשה שימוש במושג מתחום "הכלכלה המוסרית" כדי להגן על הרכוש היהודי מאיומי הסחיטה שהובעו על-ידי הכוחות הזרים.

מנקודת מבטו של הרוב, תפקדה הנוכחות היהודית בקרב החברה הנוצרית כמשאב מקומי: אפשר היה לנצל (אפילו באלימות) כדי ליישב חוסר-שוויון חברתי, או להגן עליה כדי להבטיח את הבסיס הפיננסי לעצמאותה של הקהילה המקומית. הגטו היהודי נתפס כירושה השייכת לכלל החברה, ובכך היווה אישור לסדר החברתי של שליטה/תלות. שתי המהומות בפיטיליאנו הן ביטויים למתח הנוצרי הזה, הנע בין רדיפה והגנה ואופייני לתבנית השליטה הקתולית במיעוט היהודי באירופה במהלך העת החדשה המוקדמת כולה. ההתבוננות בסדרת האירועים המלאה בפיטיליאנו מגלה כי לשיפור ל כאורה במערכת היחסית היהודית-נוצרית (כפי שנטען בהיסטוריוגרפיה המודרנית) אין תימוכין בתיעוד הרלבנטי. ייצוגיהם התרבותיים של הנוצרים והיהודים נשארים בגבולות מסגרת השליטה/תלות, לפני אירועי 1799 ואחריהם.

המחקר הנוכחי מוסיף וכולל את נקודת מבטם של יהודי פיטיליאנו בתוך ההיסטוריה של הרפורמות הנאורות בטוסקאנה בימיו של הדוכס הגדול פייטרו ליאופולדו הראשון (1765-1790). לעידן הרפורמות הייתה השפעה חשובה על היחסים בין היהודים לנוצרים, והוא מסמן שלב מכריע בהיסטוריה היהודית המקומית, מאחר שעודד פעילות דיפלומטית יהודית באמצעות הגשות עתירות. דרישותיהם של היהודים לזכויות אזרח ולייצוג מקומי מעידות על מעורבותם בתנועת הנאורות בטוסקאנה: במסגרת הרפורמה המנהלית של 1783, יהודי פיטיליאנו נשאו ונתנו על תנאי שינוי מעמדם מבני ברית "מלכותיים" לבני ברית "קהילתיים". הקשר בין תקופת הרפורמות הנאורה לבין מהומות 1799 הוא לפיכך מאיר עיניים: האלימות האנטי-יהודית של 1799 לא רק ממשיכה מסורת תרבותית של קונפליקט דתי, אלא גם מייצגת צורה של התנגדות, שצמחה מלבה של ההתנגדות העממית, למדיניות הנאורות.

לאחר שהמלחמות הנפוליאוניות בחצי האי האיטלקי שמו קץ לרפורמיזם הטוסקאני, העשייה היהודית בתחום המשפטי והפוליטי דעכה בהדרגה. בתקופה זו של חוסר ודאות פוליטי, ניסו היהודים להימנע מכל עימות עם הרוב הנוצרי. עבודה זאת מוסיפה ומראה כיצד המעורבות היהודית במדיניות המקומית כוונה לשימור הסדר הקיים והשקט החברתי. בנוסף, היא מצביעה על הדרכים שבהן המעורבות הכפויה בענייניה הפיננסיים של התקופה הרפובליקנית השפיעה לרעה על הקהילה היהודית, ובמיוחד על בניה שהשתייכו למעמד הגבוה והיו קורבנות לסחיטה צרפתית. בזמן הכיבוש הצרפתי, הדמוניזציה של היהודים מהמעמד הגבוה התעצמה, והם זוהו כקבוצה עם "המפלגה היעקובינית".

במקרה של פיטיליאנו, האשמת היהודים בהזדהות כביכול עם צרפת לא הייתה מבוססת על המציאות. העדויות מוכיחות כי רובם המכריע של היהודים נטו לתמוך במחנה המלוכני. למרות צייתנותה לכאורה לשלטון הצרפתי, הקהילה היהודית בפיטיליאנו הייתה מבכרת להמשיך לחיות תחת האבסולוטיזם הנאור של הדוכסות הגדולה, מאשר לחבור למשטר הרפובליקאי. מהלכי הרוח האינדיבידואליים בקרב היהודים עולות אמנם מגוון של דעות, אולם המעורבות היהודית בקרב ה"פטריוטים" הייתה שולית בקהילה היהודית ושכיחותה בתוך התנועה הרפובליקנית הטוסקאנית אף הייתה קטנה יותר.

במהלך אירועי שנת 1799, הסלידה כלפי הרפובליקה הצרפתית בוטאה על פי רוב במונחים דתיים, כעמדה מוסרית היוצאת להגנת המסורת הנוצרית. הדבר מספק הסבר חלקי לקשר ההדוק שבין המהומות האנטי-צרפתיות לתפיסה אנטי-יהודית. המשוואה היהודית-יעקובינית, ששימשה לשם הרתעה בלבד, נבעה מתרבות פוליטית שהתבססה על מערכת היחסים הבלתי מעוררת שבין הכתר והמזבח, בין המלוכה והקתוליות. היעקוביניות, שהציעה אלטרנטיבה לדת כשקידמה רעיון חדש של "אני מאמין" פוליטי, זוהתה משום כך עם היריב ההיסטורי של הנצרות: היהדות.

מחקר זה התמקד אם כן בקונפליקטים הפנימיים בתוך ה-Comunitas, כלומר בתופעות ההתפלגות החברתית-פוליטית שנגרמו בעקבות הכיבוש הצרפתי ותהליך הפוליטיזציה שהתלווה אליו. המחקר מראה כיצד ההתנגדות העממית לרפורמות של הנאורות ולמהפכה הצרפתית היוו חלק ממשבר חברתי ודתי רחב יותר, שנגע הן לקהילה הנוצרית והן לזו היהודית. אף על פי שהבעיות שעמן התמודדה כל אחת מהקהילות הדתיות היו שונות, דומה כי הן היו שותפות לחוויות דומות של התפרקות חברתית.

השימוש במונח "יעקוביני" כמילת מפתח פוליטית באירועי שנת 1799 בפיטליאנו מהווה יסוד מרכזי בניתוח הנוכחי. הוכח כי משמעות המונח "יעקוביני" לא שיקף רק הזדהות עם הרפובליקנים או תמיכה פוליטית בצרפתים. בהיותה תוצר של המשבר שעבר המשטר הישן, היעקוביניות כללה בחובה קשת רחבה של קונפליקטים, שמעורבים בהם רעיונות מנוגדים לגבי מוסריות, כוח, סדר חברתי, קידמה ופוליטיקה. בין קורבנות האנטי-יעקוביניות העממית בפיטליאנו היו גם מספר דמויות ששמשו כמפשרים מקומיים ובוררים חברתיים, כמו הסוחר היהודי קמרינו, הכומר הנוצרי פאברי ושופט השלום קיני.

בנוסף, הניתוח המיקרו-היסטורי של התקופה שבין 1799 ו-1803 אפשר מעקב אחר ההתפתחויות בתנאי החיים של היהודים ובמצבה הכללי של הקהילה בפיטליאנו. במהלך הקיץ של שנת 1799, עם התעצמותן של המרידות, באה ההתנגדות העממית לידי ביטוי גם באמצעות ניסיונות לשלול מן היהודים את ההגנות המסורתיות ואת הזכויות שהשיגו בתקופת הרפורמות. הפשעים שבוצעו במהלך מהומות יוני ויולי עמדו במוקד חקירה משפטית, שהובילה למשפט המתואר במקורות כ"משפט המהפכה". מספטמבר 1799 ועד אוגוסט 1803, הייתה למשפט המתנהל השפעה שלילית על החיים החברתיים ועל הכלכלה המקומית. פיטליאנו הושמה תחת שלטון צבאי, ואישומי רצח וגניבה הוגשו כנגד כמה מתושביה, שנעצרו למשך תקופה ארוכה. לאחר משפט ארוך ושנוי במחלוקת, זוכו כל תשעת הנאשמים העיקריים (רובם עריקים) באמצעות חנינה מלכותית. היהודים, לעומת זאת, עמדו לפני איומים חדשים ונאלצו לסגת בהדרגה ממאבקם לפיצוי. ההתפתחויות בארבע השנים שלאחר אירועי 1799 מוכיחים שהתבניות המסורתיות במערכת היחסים בין היהודים והנוצרים נותרו על כן. הרובע היהודי נפל שוב קורבן לניסיונות תקיפה וביזה, על רקע התפתחויות מכרעות בתחום הפוליטי והמשפטי. מהומות 1799 שימשו מודל להתקפות חדשות אלה. ב-1803 נאלצה הקהילה היהודית לתת לוותר המשפטי שלה תוקף רשמי באמצעות הכרזה ציבורית שנועדה להביא לפיוס. בכך ניתן אישור הן לשליטה הנוצרית והן לתלות היהודית.